

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДИРЕКТОРА ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ

В.Я.ЯСТРЕБОВА

***Україна, м.Запоріжжя, Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної
освіти***

У сучасній освіті надзвичайно гострою є проблема забезпечення рівних прав та рівного доступу до якісної освіти усіх верств населення, незалежно від місця проживання та соціальної приналежності.

В умовах сільської місцевості освіта виступає впливовим чинником економічного та загальнокультурного розвитку села, а загальноосвітні заклади не тільки здійснюють місію утворення та збереження населених пунктів сільської місцевості, а й впливають на соціокультурний фон оточуючого середовища. Тому проблеми навчальних закладів на селі залишаються актуальними в умовах якісної модернізації освітньої галузі, яка виступає провідним фактором розвитку держави. Це підтверджується матеріалами проведених відповідно до Постанови Верховної Ради України парламентських слухань на тему: «Освіта в сільській місцевості: кризові тенденції та шляхи їх подолання» 14 березня 2012 року. У матеріалах парламентських слухань відзначається: «Проблеми розвитку закладів системи загальної середньої освіти у сільській місцевості особливо загострилися і стали очевидними у період переходу економіки на ринкові відносини, коли сільська школа залишилася поза увагою аграрних виробництв, як і проблеми розвитку села в цілому» [1].

Примітним є те, що в умовах соціально-економічних перетворень в державі мова йде про посилення кризових тенденцій в освіті у сільській місцевості. Поряд із зовнішніми факторами, одна з причин такого становища, на нашу думку, полягає у застарілих методологічних орієнтирах, на які спирається сучасна практика управління цими специфічними закладами освіти. Зокрема, такий тип відносин навчального закладу із зовнішнім середовищем як «споживання» в сучасних умовах зовсім не завжди є адекватним, тому що саме зовнішнє середовище закладу освіти сільської місцевості досить часто знаходиться у занепаді. Отже є актуальним оновлення методологічної бази управлінської діяльності директорів загальноосвітніх навчальних закладів сільської місцевості.

Низка досліджень присвячена вдосконаленню діяльності сучасних закладів освіти сільської місцевості. У працях П.А. Жильцова, А.Е. Кондратенкова, К.А. Івановича, М.П. Кашина, П.П. Костенкова, О.М.Коберника розкриваються особливості навчально-виховного процесу, який здійснюється у сільській школі; різним аспектам специфіки сільських закладів

освіти присвячено праці Л.Т. Тищенко, А.М. Цирульникова (організація сільської школи), В.М. Єгорова, В. Шкіндера (розвиток сільської школи в сучасних умовах), Ю.М. Білокопитова (педагогічний колектив сільської школи), Н.В. Горбунової (управління педагогічними системами сільської місцевості). У цих та інших роботах розвиваються провідні ідеї розвитку сучасних закладів освіти на селі на основі використання ресурсів оточуючого середовища, запровадження інноваційних моделей освітніх закладів, впровадження інноваційних педагогічних технологій та інше.

У дослідженні Циганкової Л.М. розробляється у якості основи для створення оптимальних соціально-педагогічних умов реструктуризації мережі сільських закладів освіти поліцентризм як принципово нова організація управління, за якою значна частина повноважень влади делегується на більш низькі рівні (від моновлади до полівлади), посилюється роль самоуправління, збільшується мережа структурних підрозділів однієї організації. Організація управлінської діяльності директора сільської школи в умовах поліцентризма дозволяє розширити сферу освітніх послуг, реалізувати технологію соціального партнерства та забезпечити ефективне управління освітою у сільському соціумі під час ринкових реформ. Дослідниця розробляє ідею консолідації не тільки соціальних, але й економічних та культурних можливостей сільського соціуму з метою забезпечення доступності та якості освіти сільських школярів [3].

У дослідженнях науковців встановлюються специфічні якісні характеристики закладів освіти сільської місцевості [2], які визначають й специфіку управлінської діяльності директорів цих закладів.

Але при наявності достатньої кількості досліджень залишаються не уточненими методологічні засади управлінської діяльності директорів сучасних закладів освіти сільської місцевості.

У статті буде визначено основні методологічні орієнтири управлінської діяльності директорів сучасних закладів освіти сільської місцевості.

Методологічну основу управлінської діяльності директорів сучасних загальноосвітніх навчальних закладів сільської місцевості складають загальноцивілізаційні засади соціального управління, методологічне бачення феномену соціального управління як витвору організаційної сутності суспільства.

Загальнонаукову основу управління закладами освіти сільської місцевості становить теорія систем, яка акцентує увагу на відносинах установи освіти як системи взаємопов'язаних компонентів із зовнішнім середовищем. Серед факторів зовнішнього середовища (соціальних, економічних, політичних, юридичних, екологічних, демографічних та інших), що впливають на освітню установу, виділяється група соціальних факторів -

рівень стабільності або нестабільності в суспільстві, зайнятість населення та безробіття, соціальна структура соціуму, національно-етнічні відносини та інші, що пред'являють до освітньої установи сільській місцевості вимоги як до «соціального стабілізатора».

Сучасні дослідники відзначають, що у соціальній організації об'єктивні чинники самоорганізації не мають тієї енергії, якою вони володіють в інших організаційних системах. «Тому поступово має піти з управлінської практики посилення на так звані об'єктивні причини з різкою переорієнтацією на суб'єктивну, насамперед, управлінську відповідальність на всіх рівнях системи управління і в усіх її ланках», зауважує Гаєвська О.Б. [4]. Звичайно, мова йде про розумний розрахунок сучасних управлінських можливостей з гарантованим визначенням співвідношення в кожному даному разі суб'єктивного і об'єктивного в управлінській діяльності [4]. Отже в управлінській діяльності директора загальноосвітнього закладу сільської місцевості повинен бути досягнутий баланс суб'єктивного і об'єктивного: при розумному врахуванні об'єктивних факторів посилення суб'єктивної відповідальності за соціальні результати діяльності закладу освіти.

Об'єктивно-суб'єктивний характер управлінської діяльності підкреслює й Г.В.Єльнікова: «Діяльність як основа розвитку завжди спрямовується трьома силами: зовнішніми вимогами, власним мотивом та існуючими обставинами. Найпродуктивніша діяльність - це та, яка спрямована власним мотивом. Тому необхідно узгоджувати власний мотив з зовнішніми вимогами і враховувати існуючу ситуацію. Це забезпечить реальність виконання дій і зробить їх корисними як для людини, що має внутрішні вимоги, так і для суспільства, держави, які висувають зовнішні вимоги перед нею» [5].

З психологічного погляду управлінська діяльність, як і будь-яка інша діяльність, постає як реалізація суб'єктивного ставлення до різних сфер об'єктивного світу. В ній реалізується певна потреба суб'єкта й досягається поставлена мета (результат). Отже управлінська діяльність директора загальноосвітнього закладу сільської місцевості має бути спрямована на підвищення ролі суб'єктивного чинника. Інакше кажучи, ефективність освітньої діяльності навчального закладу сільської місцевості дедалі більше залежить від спрямованості та професіоналізму управлінського персоналу.

Вчені відзначають, що особливої уваги з точки зору методологічного опрацювання вимагає поняття механізму управлінської діяльності. «Управлінська діяльність детермінована різноманітними факторами – економічними, політичними, соціальними – які у своїй єдності й взаємозв'язку утворюють усю складність і багатоплановість процесів, які в ній протікають. Необхідність визначення сутності й змісту вказаної детермінації підводить до необхідності визначення механізму управлінської діяльності, розуміння сутності якого в соціальних системах транзитивного типу дасть можливість більш адекватно підійти до

конкретних управлінських рішень стосовно його реалізації в умовах соціокультурного транзиту» [6].

Аналіз сутності й розвитку соціальних процесів з позицій різних наукових підходів ґрунтується на намаганні виявити механізми тих чи інших соціальних процесів. Так, Т.Парсонс поряд з механізмом руйнування соціальної системи виділяє механізми її функціонування та механізми інтегративної комунікації й управління, які впливають насамперед на мотивацію суб'єктів системи, детермінуючи їх бажання й засоби здійснення цих бажань [7].

Розуміння механізму певного соціального процесу у працях М.Вебера впливає з інтерсуб'єктивної концепції інтерпретації соціальної дії, найважливішим атрибутом якої він вважав «орієнтацію на іншого», що передбачає взаємне очікування відповідної поведінки всіх, хто бере участь у соціальному [8].

Близькою до позиції Т.Парсонса стосовно соціальних механізмів є точка зору Ю.Хабермаса, який вважає, що в соціальній системі можна розрізнати «механізми координування дій, які узгоджують між собою орієнтації дій учасників і механізми, які стабілізують ненавмисні (неінтендовані) зв'язки дії через функціональне пов'язування наслідків дії» [9].

У вітчизняній філософській традиції поняття «механізм» виражає певним чином упорядковану конкретну діяльність соціальних суб'єктів.

Досить нетрадиційне тлумачення сутності механізму стосовно розв'язання соціальних протиріч пропонує О. Даніл'ян, який розуміє його як «механізм раціоналізації дії суб'єктів соціуму в певній сфері за посередництвом законів, моральних, релігійних і культурних норм, правил, традицій, політичної й економічної доцільності» [10]. До головних елементів таких механізмів він відносить форми, методи, прийоми й засоби.

Вчені відзначають, що стосовно управлінської діяльності поняття механізму багато в чому є спорідненим з поняттям технологія. Найбільш широко використовується визначення технології, надане Д.Гелбрейтом, який визначає його як «систематизоване (системне) застосування наукового або інакше організованого знання для вирішення практичних завдань» [11, с. 12]. Певний інтерес для розуміння суті даної дефініції представляє й визначення технології, подане М.Марковим, який визначає її як спосіб реалізації людьми конкретного складного процесу шляхом розчленування його на систему послідовних взаємопов'язаних процедур та операцій, які виконуються більш-менш однозначно і мають своєю метою досягнення високої ефективності [12].

Таким чином, технологія (а, значить, і механізм) у соціальній реальності обов'язково містить у собі суб'єктивні елементи, які характеризуються певною активністю. Оскільки

основне смислове навантаження це поняття несе для позначення порядку процедур і операцій, які здійснюються, то є сенс в контексті аналізу соціальної реальності вважати що технологія є елементом механізму управління.

У діяльності директора сучасного закладу освіти сільської місцевості спостерігається процес переходу від традиційних уніфікованих механізмів управління до диверсифікаційних, регіонально-орієнтованих варіантів [13, с.1].

(Під диверсифікацією розуміється розширення сфери діяльності, відмовлення від вузької спеціалізації).

Залежність механізмів управління від соціокультурних особливостей того регіону, де вона впроваджується, необхідність при проектуванні та моделюванні систем управління освітою враховувати соціокультурні особливості району, менталітет національної культури підкреслюється в низці досліджень [13]. Дослідники виділяють пріоритетні напрямки управлінської діяльності: аналіз і прогноз розвитку соціального й освітнього середовища з метою планування та організації освітніх послуг, що відповідають запитам конкретних прошарків і груп населення; координація зусиль різних соціально-освітніх структур і громадських організацій щодо здійснення єдиної освітньої політики та забезпечення ефективної соціалізації підростаючого покоління; соціальний захист дітей та молоді, працівників освіти в умовах нестабільної економіки [13, с.9]. Фактично мова йде про соціально-педагогічні механізми управлінської діяльності, які посилюються в діяльності директора школи завдяки зростаючим потребам сільського соціуму у якісній освіті.

Головний напрям досліджень проблем освіти сільської місцевості кінця XX - початку XXI ст. спрямовано на взаємовідносини навчального закладу та оточуючого середовища, встановлюються специфічні якісні характеристики закладів освіти сільської місцевості, які залежать від соціально-педагогічних умов і визначають специфіку управління, серед яких:

- залежність типів закладів освіти від соціогеографічного розташування школи і щільності населення в місці її розташування (початкові, основні, середні загальноосвітні школи);

- безальтернативність освітнього простору, що пов'язано з відсутністю в учнів сільської школи можливості вибору вчителя і самого навчального закладу та обумовлює залежність дитини від привхідних обставин, позбавляє його можливостей додаткового освіти;

- залежність від місця розташування і соціально-економічного потенціалу місцевості, який детермінує матеріально-технічний стан закладів освіти і створює передумови як для розвитку окремо взятих особистостей школярів, так і в цілому для всього навчального співтовариства;

- поліфункціональність; найчастіше школа в сільській місцевості є єдиною установою, здатною задовольнити соціокультурні потреби жителів: організовувати дозвілля молоді, підтримувати дітей, підлітків опинилися в зоні соціального ризику, надавати дорослим жителям села додаткові освітні послуги;

- злитість з природним оточенням: сільська школа, розташована в природному оточенні має широкі можливості для розвитку особистості школяра, вироблення практичних умінь і навичок спілкування з навколишньою природою;

- постійний соціальний контроль; сільський соціум історично більш відкритий ніж міський, його суб'єкти менш відокремлені один від одного;

- тісний зв'язок з народними традиціями; сільська школа, зберігає тісний зв'язок з народними традиціями, спирається на народну культуру та інше [2].

У працях науковців кінця XX - початку XXI століття розробляються сучасні методологічні підходи до модернізації діяльності закладів освіти сільської місцевості. Науковці спираються на закон системогенетики - закон дуальності управління й організації систем, що вимагає розумного поєднання системогенетичного і ціленормативного підходів в управлінні інноваціями; системогенетичний підхід при розробці інновацій вимагає врахування сформованих традицій у сільському середовищі, опори у здійсненні інноваційної діяльності на соціокультурну пам'ять.

Спираючись на теорію сучасного соціологічного віталізму, дослідники наполягають на тому, що у вирішенні ключових питань збереження життєвих сил і простору життя сільського населення збереження і розвиток сільської школи є одним з головних завдань. «При цьому мова йде не тільки і не стільки про збереження, спасіння сільської школи, скільки про її модернізацію відповідно потребам соціально-історичного розвитку країни та суспільства, його соціокультурної еволюції початку XXI століття», відзначає С.І. Григор'єв [14].

Віталістська соціологія села акцентує увагу не тільки на взаємозалежності сільських мешканців з приводу засобів виробництва, але й розглядає взаємозалежність сільських мешканців з приводу їх життєвого простору, засобів до життя в цілому. Це дозволяє комплексно розглядати не тільки розвиток соціальних сил сільського населення, але й окремих соціальних інститутів, організацій суспільного життя на селі, в тому числі учасників освітньої діяльності, розвиток сільської школи в цілому. Теорія віталістської соціології села та освітньої діяльності спрямовує практику управління, організації освіти в сільській місцевості в напрямку створення і розвитку багаторівневих сільських культурно-освітніх комплексів, стимулює використання нових інформаційних технологій в організації

навчального процесу в сільських навчальних закладах, у багаторівневих культурно-освітніх комплексах, формування патріотично, соціокультурно орієнтованих професійних груп.

А. Субетто в межах ноосферної парадигми якості сільської освіти відзначає, що провідним стає не закон конкуренції, а закон кооперації на базі громадського інтелекту і освітнього товариства.

У взаємодії закладу освіти з іншими суб'єктами соціокультурного середовища за «мережним» підходом набувають чинності такі принципи, як: 1) добровільність встановлення зв'язків; 2) рівноправність, партнерство, відсутність ієрархічної підлеглості; 3) співробітництво, кооперація. Формами такої взаємодії можуть виступати об'єднання, асоціації, спільноти, товариства.

У сучасному управлінні районними освітніми системами сільських районів мережний підхід реалізується у практиці впровадження освітніх округів. Право на життя технології управління районними освітніми системами на основі створення освітніх округів надано наказом Міністерства освіти і науки України від 05.04.2006 р. №267, яким затверджене Примірне положення про освітній округ. У цьому положенні освітній округ визначається як добровільне об'єднання загальноосвітніх навчальних закладів різних типів і форм власності з дошкільними, позашкільними та іншими навчальними закладами, а також установами охорони здоров'я, що сприяють здійсненню освітньої діяльності і установами, яке створюється для забезпечення освітніх та культурно-освітніх потреб громадян, які проживають в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці (району, міста або їх частин)

Сучасні науковці наголошують на пріоритетності освітніх потреб і запитів жителів сільського соціуму конкретного села (муніципального освіти, сільського округу, що передбачає іншу стратегію розвитку освіти, орієнтовану на системний розвиток потребнісно-ціннісної сфери спільноти конкретного сільського поселення [15, с.26-36].

Стратегії та механізми впливу освіти на соціальний розвиток села розробляє В.Г. Бочарова [15]. Дослідниця відзначає актуалізацію потреб сільської громади у системі освіти, яка здатна реалізовувати свої функції у відкритому соціумі, не обмежуючись освітньою установою, є функціонально підготовленою до соціально-педагогічної роботи зі всіма категоріями мешканців села - дітьми, сім'ями, дорослим населенням, до здійснення партнерства з фахівцями соціальних служб, представниками правоохоронних органів, підприємців, працівниками агросфери, здатна здійснювати вплив на державні та комерційні структури у вирішенні проблем сільських мешканців, надавати всіляку підтримку громадським організаціям, розвитку волонтерського руху, соціальної участі різних верств і груп населення в оновленні села [15, с.26-36].

Управлінець такої системи освіти усвідомлює необхідність впливу та реально впливає на розвиток соціальної активності, соціальних ініціатив дорослих і дітей у сільському соціумі; здатен до викорінення утриманства у всіх формах його прояву, споживчої психології.

Реалізація соціальних функцій закладів освіти сільської місцевості потребує застосування в управлінській діяльності директора форм і механізмів впливу на реалізацію ефективної місцевої освітньої та соціальної політики, забезпечення взаємодії освітніх установ для розвитку ринку освітніх послуг, підвищення якості і доступності освіти для сільського населення.

Сучасні педагогічні дослідження, присвячені проблемам закладів освіти сільської місцевості, спираються на методологію конструктивізму і соціального конструкціонізму (П. Бергер, Т. Лукман). Виходячи з цієї методології, сутність управлінської діяльності директора загальноосвітнього закладу сільської місцевості полягає в організації практичних форм соціального пізнання, яке залежить від ситуації та контексту, котрі утворюються шляхом соціальних дій: необхідність організації практичних форм соціального пізнання у якості пріоритетної задачі освіти корелює з важливішою особливістю традиційної системи навчання в сільській школі - з практикоорієнтованим характером її діяльності.

Історично зумовлений соціально-педагогічний потенціал сільської школи, яка не просто оточена соціокультурним середовищем, але й є зануреною в нього, в управлінській діяльності директора реалізується у забезпеченні певного типу взаємодії школи з її соціальним оточенням, пошуку та використанні потенціалу основних середовищних ніш у її діяльності, формуванні та реалізації технології розвитку типу особистості через середовище, яке перетворюється діями суб'єкта управління на засіб виховання.

Соціокультурний підхід передбачає об'єднання зусиль всіх суб'єктів перетворення школи у центр соціокультурного простору сільського соціуму, визнання закладу освіти фактором соціокультурної динаміки. Л.П. Белова відзначає: «Інтеграція педагогічних та соціальних чинників є одним з найважливіших умов не тільки ефективної діяльності сучасної сільської школи, а й піднесення села» [16]. «Повноцінно впоратися зі своїми функціями зможуть лише ті освітні установи, які будуть не просто орієнтуватися у своїй роботі на сильні межі сільського соціуму, але зуміють реалізувати їх економічний, виховний і освітній потенціал у своїй практичній діяльності», - продовжує дослідниця [16, с.16].

Соціально-педагогічну сутність управлінської діяльності директора сільської школи дослідники вбачають у забезпеченні реалізації освітніх послуг та реальних ресурсів сільського соціуму (інтелектуальних, матеріальних) з метою задоволення освітніх потреб

держави, суспільства, громадян, які мешкають в сільській місцевості [2]. До сутнісних ознак управлінської діяльності директора сільської школи відносяться: взаємодія суб'єкта управління із соціальними партнерами відповідно певним типам та механізмам взаємодії, спрямованість управлінської діяльності на консолідацію професійних та громадських зусиль у напрямку розвитку духовно-морального потенціалу мешканців села, оздоровлення сільського соціального середовища, забезпечення кадровими ресурсами аграрно-економічного сектора села, інтеграцію зусиль соціального партнерства у розв'язанні актуальних проблем освіти.

Методологічну основу управлінської діяльності директорів сучасних закладів сільської місцевості складають: загальноцивілізаційні засади соціального управління, теорія систем, яка акцентує увагу на відносинах установи освіти як системи взаємопов'язаних компонентів із зовнішнім середовищем. В управлінській діяльності директора сучасного загальноосвітнього закладу сільської місцевості при розумному врахуванні об'єктивних факторів відбувається посилення суб'єктивної відповідальності за соціальні результати діяльності закладу освіти. З позицій соціокультурного підходу відзначається залежність механізмів управління від соціокультурних особливостей того регіону, де вони впроваджуються, необхідність при проектуванні та моделюванні систем управління освітою враховувати соціокультурні особливості району, менталітет національної культури.

У сучасній науці розробляються методологічні підходи до модернізації діяльності закладів освіти сільської місцевості: закон дуальності управління й організації систем, теорія сучасного соціологічного віталізму, ноосферна парадигма якості сільської освіти, методологія конструктивізму и соціального конструкціонізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань на тему: «Освіта в сільській місцевості: кризові тенденції та шляхи їх подолання» (14 березня 2012 року). - Київ. -2012.
2. Состояние сельской школы Розсипи перспективы ее устойчивого развития: Методическое пособие / Под ред. М.Гурьяновой, Г.В.Пичугиной.-М.: Изд.-во АСОПиР РФ,-2000.
3. Цыганкова Л.М. Развитие управленческой деятельности директора сельской школы в условиях полицентризма. Диссертация кандидата педагогических наук. –Оренбург: 13.00.01 Специальность: Общая педагогика, история педагогики и образования, 2005. - 227с.
4. Гаєвська О . Б . Загальноцивілізаційні засади соціального управління : автореф. дис д-ра філос. наук : 09.00.03 / Гаєвська Оксана Борисівна ; Ін-т вищ. освіти АПН України. – Київ : [б. в.], 2008 . – 32 с.
5. Єльнікова Г.В. Наукові основи розвитку управління загальною середньою освітою в регіоні. . Монографія. - К.: ДАККО, 1999. – 303с.
6. Дзьобань О.П., Руденко С.О. Механізми управлінської діяльності у перехідних соціумах: до визначення понятійно-концептуальних основ <http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vkhnu/TkPO/776/Dzioban,%20Rudenko.pdf>.

7. Парсонс Т. Функциональная теория изменения // Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В.И.Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 464-480.
8. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н.Давыдова; Предисл. П.П.Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – 804 с.
9. Habermas J. Theorie des Kommunikative Handeln. – Frankfurt-a-Main, 1981. – Bd.2. с. 177-179.
10. Даніл'ян О.Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методика дослідження та розв'язання: Автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03. – Харків, 1998. – 42 с. -С.29.
11. Galbraith D. The New Industrial State. – Boston, 1967. –С.12.
12. Марков М. Технология и эффективность социального управления: Пер. с болгарского / Под ред. Т.В.Керимовой. – М.: Прогресс, 1982. – 48 с.
13. Мануйленко В.В. Організаційно-методичні засади удосконалення управління освітою на районному рівні. Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата педагогічних наук 13.00.01 – загальна педагогіка і історія педагогіки Київ – 2006. - 22 с.
14. Григор'єв С.І. Віталістська соціологія села і освітньої діяльності як соціокультурний та соціально-технологічний фундамент. – Актуальные проблемы развития инновационного потенциала сельской школы в России: Сб. статей исследователей высшей школы и научных учреждений // Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Развитие инновационного потенциала сельской школы: возможности и перспективы. Комплексные сельские образовательные системы как перспективные модели для возрождения и развития сельского социума в России». – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2008. – 302 с.
15. Бочарова В.Г. Стратегія та механізми впливу освіти на соціальний розвиток села. – Актуальные проблемы развития инновационного потенциала сельской школы в России: Сб. статей исследователей высшей школы и научных учреждений // Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Развитие инновационного потенциала сельской школы: возможности и перспективы. Комплексные сельские образовательные системы как перспективные модели для возрождения и развития сельского социума в России». – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2008. – 302 с.
16. Белова Л.П. Роль освіти в розвитку соціальної активності сільського населення // Сельская школа: проблемы организации образовательного процесса: Сборник статей // Материалы Всероссийской научно-практической конференции "Развитие инновационного потенциала сельской школы: возможности и перспективы. Комплексные сельские образовательные системы как перспективные модели для возрождения и развития сельского социума в России". - М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2008. - С.18-25.